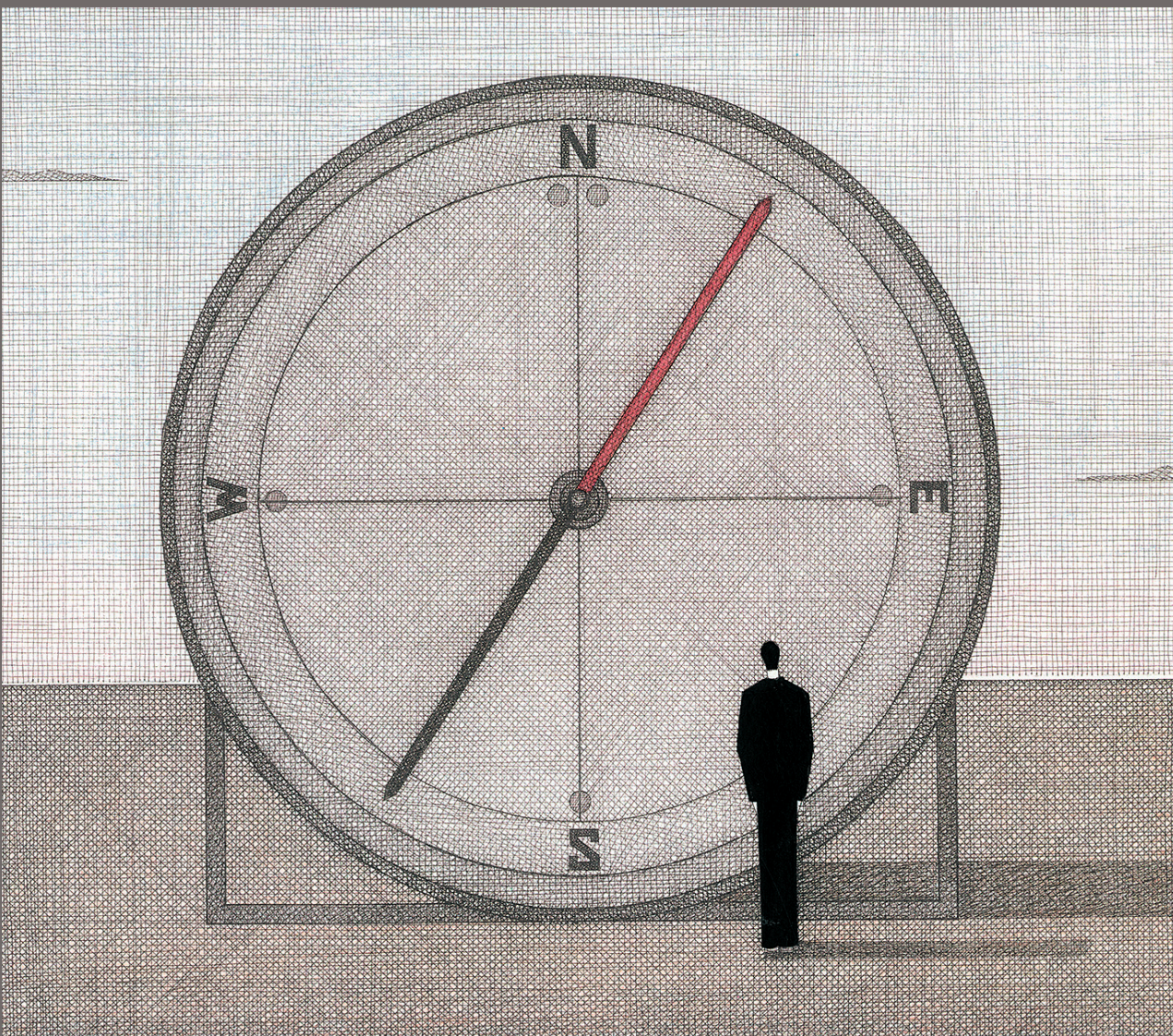

Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności

pod redakcją Tomasza Domańskiego

prof. dr hab. Alicja Stępień-Kuczyńska, prof. zw. UŁ

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

Katedra Systemów Politycznych

Dyrektor Instytutu Studiów Politologicznych

O pierestrojce: trzydzieści lat później

Michaił Gorbaczow, gdy rozpoczynał reformy, miał pięćdziesiąt cztery lata, i jak na standardy radzieckie był politykiem młodym i obiecującym. Kariera partyjna ukształtowała jego osobowość i doprowadziła do nieprawdopodobnego awansu społecznego, z chłopskiego dziecka z dalekiego Kraju Stawropolskiego dosięgnął najwyższych szczytów, w trakcie ponad sześcioletniej kadencji współdecydował o sprawach najważniejszych ówczesnego świata. Jeszcze w okresie studiów ożenił się z koleżanką z filozofii Raisą Titarenko. Powrócili w rodzinne strony Gorbaczowa, cztery lata później urodziła się ich jedyna córka Irina. Początki wspólnego życia były trudne, ich pierwsze mieszkanie było jak tysiący młodych rodzin, w niewielkim pokoju ze wspólną dla innych lokatorów kuchnią i łazienką.

Gorbaczow stopniowo awansował w hierarchii aparatu młodzieżowego, a później partyjnego, następnie przez dziesięć lat kierował Krajem Stawropolskim. Niewielki obszarowo region dostarczał państwu zawsze deficytowej żywności, jego zaś klimat i liczne uzdrowiska były miejscem odpoczynku znamienitych gości, elity partyjnej. Tutaj Gorbaczow poznał L. Breźniewa, K. Czernienkę, a przede wszystkim J. Andropowa, który stał się jego mentorem. Awansował w hierarchii partyjnej już w Moskwie w 1980 r. zostając członkiem Biura Politycznego, co dawało mu możliwość uczestnictwa w najwyższych gremiach decyzyjnych. Wówczas zetknął się ze światem zachodnim. Odbył kilka zagranicznych wizyt. Wizytę do Wielkiej Brytanii w 1984 r., w czasie której był wraz z małżonką gościem Margaret Thatcher, tak wspominała brytyjska premier:

[...] jego osobowość nie mogła bardziej różnić się od przeciętnych radzieckich aparatczyków, sztywnych jak brzuchomówcy. Uśmiechał się, [...] żywo brał udział w sporze i był wnikliwym rozmówcą... Stwierdziłam, że go lubię.

O Raisie Maksimownie zaś premier dodała: *była elokwentną, bardzo dobrze wykształconą i atrakcyjną kobietą*¹.

Wtedy oboje poznawali ten inny świat. Gorbaczow już nie prosty chłopak ze wsi, ale przywódca mocarstwa, ściskał dłonie prezydentów i premierów, koronowanych głów, odbywał podróże, negocjował umowy, podpisując traktaty, decydował o przyszłości swojego państwa i świata. Charakteryzująca go otwartość wobec ludzi, ciekawość świata przez całe życie pchała go w kierunku poszukiwania nowych wyzwań. Ludzi pokolenia Gorbaczowa urodzonych na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych nazywano „złotym pokoleniem”, nie byli bowiem uczestnikami działań wojennych (sam Gorbaczow nie służył w wojsku), kształcenie wypadło im w okresie destalinizacji, nie przeżyli osobiście atmosfery represji. Byli dużo lepiej wykształceni niż ich poprzednicy. To właśnie oni, pokolenie pięćdziesięciolatek, w największym stopniu poparło pierestrojkę. Ich wpływ w strukturach władzy wyraźnie wzrastał, na XXVI zjeździe partii stanowili już jedną trzecią delegatów. W trakcie kolejnego zjazdu, twierdzi M. McCauley, Gorbaczow miał pełną kontrolę nad sekretariatem, w pierwszym roku urzędowania wymienił połowę członków KC i 40% ministrów². W drużynie Gorbaczowa znaleźli się: Jegor Ligaczow, Wadim Miedwiediew, Nikołaj Ryżkow, Aleksander Jakowlew, Eduard Szewardnadze, ale także nieustannie pnący się po szczeblach hierarchii, Borys Jelcyn. Po latach w rozmowie z B.F. Sławiny Gorbaczow wspominał:

Myślałem, że pokolenie fundamentalistów odchodzi, przychodzi nasze pokolenie, które nie powinno być związane kompleksem winy... czułem się człowiekiem nowego pokolenia... człowiekiem chruszczowskiego ocieplenia... byłem przekonany, że my damy nowy oddech realnemu socjalizmowi³.

Czym zatem miała być pierestrojka? W dniu 1 kwietnia 1985 r. na plenum Komitetu Centralnego (KC) Gorbaczow przedstawił jej plan. Mia-

¹ M. Thatcher, *Moje lata na Downing Street*, Warszawa 2012, s. 482–484. Michaił i Raisa byli nierozłączni, przeżyli z sobą pięćdziesiąt lat. Raisa Maksimowna zmarła w 1999 r.

² *Od lat trzydziestych tak głębokiej zmiany nie zrobiono w tak krótkim czasie, w całym kraju wymieniono ok. jedną trzecią kadr i tysiące urzędników*, M. McCauley, *From Perestroika Towards a New Order, 1985–1995*, [w:] *Russia a History*, ed. by G. L. Freeze, Oxford University Press, New York 1997, s. 389.

³ M. Gorbaczow, B.F. Sławin, *Nieokonczająca się historia. Tri cwieta wriemieni*, Moskwa 2005, s. 17. Krytycznie o ekipie Gorbaczowa jako „prowincjuszy mających małe doświadczenie na poziomie centralnym” patrz: P. Reddaway, D. Glinski, *The Tragedy of Russia's Reform. Market Bolshevism Against Democracy*, Washington D.C. 2001, s. 121, także M. McCauley, *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2010, s. 446.

ła być projektem powszechnych reform w państwie, wykorzystujących w maksymalnym stopniu jego potencjał, instytucje, kadry, a także wiele dotychczasowych mechanizmów. Zaraz po wyborze na stanowisko generalnego sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC KPZR) Gorbaczow powiedział:

Powinniśmy dążyć do tego, by gospodarka narodowa wstąpiła na drogę intensywnego rozwoju... należy udoskonalić mechanizmy rozwoju gospodarczego i cały system zarządzania... jesteśmy zobowiązani rozszerzyć idee jawności w pracy partyjnej, organizacjach państwowych i społecznych⁴.

Przebudowa systemu państwa w zamyśle jej autorów miała być realizowana w dłuższym okresie i stanowić proces powszechnych zmian społeczno-politycznych i gospodarczych. Po raz pierwszy w historii Rosji/ZSRR chciano dokonać zmian na drodze ewolucyjnej. Warto w tym miejscu podkreślić, że Gorbaczow i jego ekipa nie stawiali sobie zadania zmiany systemu państwa, choć w konsekwencji do tego doszło, ale jego modernizacji, by system stał się bardziej wydajny i konkurencyjny. Moment do przeprowadzenia zmian był wyjątkowo niekorzystny. Gorbaczow tak wspominał po latach:

Totalne panowanie zarządzanej głównie z centrum państwowej własności, wszechobejmujący autorytarno-biurokratyczny system, całkowita ideologizacja polityki, monopolizacja myśli społecznej i samej nauki, militaryzacja potencjału przemysłowego... nadmierne brzemie wydatków wojskowych, utrudniające rozwój gałęzi zorientowanych na potrzeby ludności⁵.

Gospodarka radziecka po okresie stagnacji lat siedemdziesiątych weszła w okres kryzysu. Dotyczyło to nie tylko ZSRR, ale całej wspólnoty państw socjalistycznych skupionej w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG). W tym czasie świat zewnętrzny zaczął rozwijać się niezwykle dynamicznie. Stany Zjednoczone, Europa Zachodnia weszły w nowy etap rewolucji naukowo-technicznej i coraz silniejszej kooperacji. Dramatycznie pogłębiały się różnice społeczno-gospodarcze obu bloków⁶. Sankcje nakładane na państwa socjalistyczne, począwszy od 19 grudnia 1981 r. spadek cen ropy naftowej (w 1987 r. cena za baryłkę wynosiła jedynie dwanaście dolarów) oraz ciągły nacisk polityczny, utrudniały

⁴ „Prawda”, 12 III 1985 r.

⁵ Z przemówienia Gorbaczowa wygłoszonego 5 czerwca 1991 r. w trakcie odbierania w Oslo Pokojowej Nagrody Nobla.

⁶ W porównaniu do USA w połowie lat osiemdziesiątych PKB ZSRR wynosiło 67% dochodu USA, produkcja przemysłowa 80%, wydajność pracy zaś jedynie 55%. Na podstawie: „Polityka”, 8 XI 1985 r.

prowadzenie reform. Jednocześnie wyścig zbrojeń, w tym reaganowskie „wojny gwiazdne”, wymuszał dalszą militaryzację gospodarki radzieckiej. Inicjatorzy pierestrojki działali pod naciskiem potrzeby przezwycięzania trudności gospodarczych. Gorbaczow był niejako zobowiązany przez gremia partyjne do ratowania systemu i jego niezwłocznej modernizacji. Z perspektywy czasu warto postawić pytanie, czy można było w inny sposób poradzić sobie z narastającym kryzysem? Większość autorów uważa, że podjął on zadanie zbyt rozległe, powinien skoncentrować się na reformie gospodarczej (taką wizję zmian miał Andropow), a dopiero po osiągnięciu względnej stabilizacji i uspokojeniu rynku wewnętrznego, mógł wprowadzać zmiany w innych obszarach. Błędy, jakich się dopuścił przy realizacji planów pierestrojki, nie umniejszają faktu jego głębokiej determinacji, zaangażowania, odwagi reformowania państwa i chęci dokonywania zmian w całej wspólnocie państw socjalistycznych. Pierestrojka wymagała od rządzących nowego myślenia o sprawach najważniejszych. By móc reformować system, należało zmienić utarte schematy działania, otworzyć się na nowe idee, uaktywnić obywateli, tworzyć nowe standardy. Skupić jak największą liczbę ludzi wokół idei reform, poprzez idee jawności zaś (*głasnosti*) życia publicznego, rozpocząć dyskusje ogólnospołeczne o dalszej drodze reformowania państwa, działania. Gorbaczow od początku zdawał sobie sprawę z trudnego zadania, które przed nim stało, wiedział, że pierestrojka będzie budziła obawy w wielu kręgach społecznych, zwłaszcza wśród aparatu partyjnego i urzędniczego. Na jednym z wystąpień powiedział:

Zmiany ku lepszemu następują powoli, pierestrojka okazuje się trudna... Im bardziej pogłębiamy pierestrojkę, tym częściej pojawiają się nowe trudne do rozwiązania problemy⁷.

Dla tego zdania należało pozyskać szerokie kręgi inteligencji, wybitnych naukowców różnych dziedzin, znaczące grupy społeczeństwa. Z perspektywy czasu, możemy powiedzieć, że pierestrojkę poparli głównie mieszkańcy wielkich aglomeracji, prowincja zaś pozostała obojętna. Inteligencja w pierwszym etapie wyraźnie zaangażowała się w pierestrojkę⁸. Po raz

⁷ „Prawda”, 27 I 1986 r. Osobą Gorbaczowa na początku pierestrojki wyrażano na Zachodzie powszechne zainteresowanie, natomiast eksperci byli sceptyczni w ocenie możliwości reformowania państwa. W tygodniku „Time” zauważano, *kraj jest bardzo tradycyjny, zmiany akceptowane są stopniowo i powoli*. Sam Gorbaczow określał to symbolem tajgi: „na górze wiatr, na dole cisza”. Wątpliwości wobec możliwości powodzenia reform w ZSRR wyrażali ówczesni przywódcy państw zachodnioeuropejskich, m.in. H. Kohl. Na podstawie: J.O. Jakson, *Mikhail Gorbachev Challenging Abroad Opening Up at Home*, „Time”, 01.05.1987; Na temat stosunku do polityki Gorbaczowa elit bloku socjalistycznego, m.in. M. Rakowski, *Polityk nowej epoki*, „Polityka”, 16 VII 1988 r.

⁸ *Inteligenci* — pisał Graczow — *nieprzyzwyczajeni do przywódcy o choćby elementarnym poziomie wykształcenia, przywykli do prowadzenia dyskusji w kuchniach i wyrażania protestu w anegdotach, zachwycili się pierwszym od czasów Lenina wodzem partyjnym z dyplodem uniwersyteckim, zdolnym bez kartki i błędów gramatycznych wypowiadać rozsądne myśli*. Na podstawie: A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2012, s. 114.

pierwszy w systemie radzieckim inteligencja została dopuszczona w tak znacznym stopniu do wpływu na bieg wydarzeń. W jawny sposób jej przedstawiciele pełnili role doradców, intelektualnego zaplecza reform. Gorbaczow, jako człowiek wywodzący się z tych kręgów, wykorzystał ją w realizacji swojego planu. Początkowo podobał się nowy styl przywódcy, odwaga podejmowania spraw trudnych, wyważony ton, powstrzymywanie się od konfrontacji i konfliktów, poszukiwanie kompromisów także tam, gdzie dotychczas jego poprzednicy szykowali się do wojny. Znamienne, że po latach cechy te uznano za słabość, zarzucano Gorbaczowowi brak zdecydowania, tchórzostwo, roztrwonienie potencjału państwa, a wreszcie uczyniono go głównym odpowiedzialnym za jego rozpad. Adam Daniel Rotfeld, który z Gorbaczowem spotykał się wielokrotnie, tłumaczył jego postępowanie:

[...] cała jego polityka nacechowana była niepewnością człowieka, który prowadzi swój kraj w nieznaną, postępując czasem odważnie, czasem bojaźliwie, bo nie wie, jakie będą skutki jego decyzji. Jedno jest pewne: bez Gorbaczowa prawda o zbrodni katyńskiej i wielu innych zbrodniach długo jeszcze byłaby skrywana w radzieckich lub rosyjskich archiwach służb specjalnych⁹.

Prowadzona od 1986 r. przez Gorbaczowa polityka głośności (jawności) pozwoliła obywatelom patrzeć bardziej otwarcie na siebie i swoje otoczenie. Z perspektywy czasu możemy powiedzieć, że to nie pierestrojka a głośność „zatrzęsła” podstawami radzieckiego ustroju. Gorbaczow uznał, że by zmieniać system, należy robić to przy otwartej kurtynie. Zaczęto mówić publicznie o trudnościach, ukrywanych prawdach. Polityka jawności okazała się rewolucyjna, nie mieszcząca się w kanonach systemu radzieckiego. Burzyła zasady systemu oparte na podporządkowaniu, hierarchii, centralizmie partyjnym, posłuszeństwie, wymuszonej jedynomyślności. Pierestrojka bez głośności nie dokonałaby znaczących zmian w sposobie myślenia. Bez wątplenia jawność była najbardziej demokratyczną częścią planu reform Gorbaczowa.

Jawność stała się metodą, która pozwalała na angażowanie się ludzi w politykę, w budowanie nowego życia. Głośność to ogromne osiągnięcie pierestrojki. Pod wpływem głośności ludzie i wolności społeczeństwo zaczęło uwalniać się od lęku¹⁰.

Obywatele ZSRR byli przyzwyczajeni, że władza ingeruje we wszystkie dziedziny życia, także osobistego. Byli trybem wielkiej reżimowej maszyny, utrzymującej w posłuszeństwie ludzi metodami zastraszania i przymusu.

⁹ A.D. Rotfeld, *Ze Wstępu* do książki A. Graczowa, *Gorbaczow*, s. 22. Z inicjatywy Gorbaczowa powstała w roku 1988 radziecko-polska komisja do badania „białych plam” w historii obu narodów, w skład której weszli znani historycy obu krajów.

¹⁰ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 279.

Ponadto wymuszone poczucie zagrożenia zewnętrznego, które występuje w państwach totalitarnych; walka z wrogiem rzeczywistym czy wykreowanym, ułatwia sprawowanie władzy, stwarza poczucie „bezpieczeństwa” dla obywateli. Gorbaczow generalnie starał się rozwiązywać konflikty tam, gdzie to było możliwe drogą kompromisów, negocjacji, rozmów, a zagrożenie międzynarodowe starał się minimalizować. Zaprezentował nowe myślenie, nowe spojrzenie na otaczający świat, w jego wypowiedziach już nie był on tak groźny i konfrontacyjny, ale w dalszym ciągu pozostawał dalekim światem. W tym sensie pierestrojka i nowe myślenie Gorbaczowa była zamachem na dotychczasowe wartości. Pojawiły się książki opozycyjnych autorów: A. Rybakowa *Dzieci Arbatu*, W. Dudincewa *Białe szaty*, A. Beka *Nominacja*, a także Cz. Ajtmatowa, W. Astafijewa, W. Rasputina, B. Okudźawy, O. Bergolc, autorów emigracyjnych: I. Bunina, W. Nabokowa, A. Bielego, J. Zamiatina. W 1988 r. na łamach czasopisma „Nowyj mir” rozpoczęto drukowanie powieści laureata Nagrody Nobla B. Pasternaka *Doktor Żiwago*; odbył się publiczny pokaz głośnego filmu T. Abuładze *Pokuta*. Z zesłania w Gorkach powrócił laureat Nagrody Nobla Andriej Sacharow¹¹, przywrócono obywatelstwo M. Rostropowiczowi i G. Wiszniewskiej. Sam Gorbaczow zachęcał obywateli do otwartej dyskusji.

Ludzie zaczęli publicznie uzewnętrzniać swoje przekonania i wyrażać potrzeby. Po raz pierwszy manifestowano na ulicach nie z powodu świąt komunistycznych, a społecznego niezadowolenia. Na fali rozliczeń z przeszłością stalinowską powstały komisje M. Sołomiencewa, i A. Jakowlewa¹². Na początku 1988 r. Gorbaczow złożył oświadczenie o etapowym wyprowadzaniu wojsk z Afganistanu. W całym kraju ludzie organizowali się. Powstawały kluby tzw. „nieformalów”, ich uczestnicy dyskutowali o sprawach ekonomicznych, ekologii, niezależności artystów, prawach obywatelskich. W latach 1989–1991 w części tych grup następował proces instytucjonalizacji i upolitycznienia. To na tej fali powstały silne ruchy o charakterze narodowym: ukraiński „Ruch”, litewski „Sajudis”, a w republikach Azji Środkowej ruchy społeczne i religijne związane z islamem. W 1987 r. rozpoczęła działalność niezależna Moskiewska Trybuna, silnie wspierana przez środowiska akademickie. Powstały pierwsze ugrupowania polityczne: Związek Demokratyczny z W. Nowodworską, Zjednoczona Partia Opozycyjna z A. Zawierniajewem, a także oddział Międzynarodowego Stowarzyszenia Praw Człowieka w Moskwie. W przyjętej w 1991 r.

¹¹ Szesnastego grudnia 1986 r. Gorbaczow osobiście zadzwonił do Sacharowa, kilka dni później w Moskwie na konferencji prasowej odbyło się jego spotkanie z udziałem ponad dwustu dziennikarzy zagranicznych. W tym czasie zostało zwolnionych ok. dwustu represjonowanych, m.in. G. Jakunin, W. Skwirskij, S. Grigorjanc, G. Isajew. Zdaniem Roya Miedwiediewa ok. trzydziestu-czterdziestu więźniów zostało następnie amnestionowanych w końcu 1987 r. R. Miedwiediew, *Sowietskij Sojuz Poslednije gody żizni*, Moskwa 2010, s. 152.

¹² W latach 1937–1938 w czasie nasilenia terroru władze bezpieczeństwa uwięziły ponad 1,5 mln ludzi, z których 680 tysięcy rozstrzelano. W łagrach w 1941 r. przebywało ponad 2 miliony więźniów, tj 1,4% społeczeństwa. Na ten temat R. Pichoja, *Sowietskij Sojuz: istoria vlasti 1945–1991*, Moskwa, R. Peips, *Komunizm*, Warszawa 2000.

ustawie *O środkach masowego przekazu* zawarto idee wolności słowa, druku, niezależności prasy; latem 1988 r. zaprzestano zagłuszania „Wolnej Europy”, zlikwidowano cenzurę. Powstało *Stowarzyszenie Ochrony Praworządności „Memorial”*, organizacje ekologiczne, charytatywne, kobiece, tworzono niezależne związki zawodowe¹³. Zaaktywizowały się organizacje związane ze środowiskami polonijnymi¹⁴. Z polityki otwartości korzystała Cerkiew prawosławna celebrująca uroczyste tysiąclecie wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi w czerwcu 1988 r. Aktywność zaczęły przejawiać inne kościoły i związki religijne, czemu służyło m.in. wprowadzenie nowej ustawy *O wolności sumienia*; ponad trzystu duchownych zostało wybranych w 1989 r. do rad wszystkich szczebli, w tym metropolita Całej Rusi Pimen. Gorbaczow i jego małżonka złożyli oficjalną wizytę w Watykanie Janowi Pawłowi II, zapraszając papieża do odwiedzenia Moskwy. Wahadło poglądów społecznych zaczęło się przechylać od ateizmu w stronę religijności. W tym samym czasie zaczęły ukazywać się poczytne do dziś tytuły: „Kommiersant”, „Niezawissimaja gazieta”. Coraz częściej w mediach pojawiała się krytyka rzeczywistości, władzy, partii. Wówczas społeczeństwo zaczęło się dzielić na tych, którzy chcieli pogłębiać pierestrojkę i demokratyzować system, i tych którzy zaczęli w pierestrojce i Gorbaczowie widzieć zagrożenie dla systemu. Powstawały skierowane przeciw pierestrojce ugrupowania: *Pamiat*, *Spasienije*, *Otieczestwo*, a na łamach „Sowietskoj Rossii” (13 marca 1988 r.) wykładowca leningradzkiej uczelni Nina Andriejewna, ogłosiła artykuł pod znamiennym tytułem: *Nie mogę zrezygnować z zasad*, który uznany został za manifest antypierestrojkowy.

Robert Raźdienstwieński w tym czasie pisał:

[...] jedni akceptują pierestrojkę, lecz bez demokracji. Inni z kolei są skłonni przyjąć demokrację, ale bez jawności. A najodważniejsi zgadzają się nawet z jawnością!, ale bez przebudowy. Krótko mówiąc, wcale nie przypadkiem pojawił się termin „mechanizmy hamujące”, zwolennikiem tego mechanizmu są ludzie, którzy byliby skłonni przyjąć zmiany pod jednym warunkiem, będą mieć prawo do rozkazywania i decydowania we wszystkim: o demokracji, o jawności i o „czynniku ludzkim”!¹⁵.

Faktem jest, że po dwu latach modernizacji i prób wprowadzania reformy gospodarczej, poziom życia nie poprawiał się. Rosły problemy z zaopatrzeniem. Obywatele stali w kolejkach nie tylko po produkty codziennego użytku, ale — co w ZSRR było wcześniej nie do pomyślenia — w kolejkach po

¹³ Szerzej na ten temat *Współczesna Rosja — leksykon. Polityka — organizacje — społeczeństwo*, pod red. A. Stepiń, Łódź 1999.

¹⁴ W 1991 r. rozpoczęła działalność Katolicka Organizacja charytatywna „Caritas”, tworzono narodowe centra kultury, m.in. w Irkucku, Samarze, Nowosybirsku, w Rydze, Leningradzie. W Moskwie utworzono Katolickie Kolegium im. św. Tomasza.

¹⁵ R. Roźdniestwieński, *Nie dla pozoru*, [w:] *Sumienie pierestrojki*, Warszawa 1989, s. 147.

wódkę. Wprowadzona przez Gorbaczowa już w pierwszym roku jego rządów prohibicja, tzw. *suchy zakon*, nie tylko przyniosła niezadowolone obywateli, ale zmniejszyła wyraźnie wpływy do budżetu¹⁶. Administracyjne formy walczki z pijaństwem doprowadziły do wycięcia prawie 70% winnic na Kaukazie i Krymie, likwidacji zakładów i powiększenia bezrobocia, rozrosła się „szara strefa”, wzrosło bimbrownictwo. Dwa lata później rząd wycofał się z tego nieprzemyślanego projektu¹⁷. W tym czasie kryzys gospodarczy pogłębiał się, rosły problemy z aprowizacją¹⁸, w związku z trudną sytuacją w rolnictwie, zwiększono import zboża i produktów spożywczych. Przyspieszenie (*uskorienije*) w gospodarce nie powiodło się. Jednak zaczęto wprowadzać nowe formy gospodarowania, m.in. spółdzielnie (kooperatywy) w usługach i niektórych rodzajach przedsiębiorstw, oddawano ziemię w dzierżawę. Obywatele obawiali się reformy cen, wymiany pieniądza, spadków wynagrodzeń i emerytur. Ze względu na rozregulowanie gospodarki nastąpił rozrost „szarej strefy”, rosła inflacja, nastąpiła zapaść systemu bankowego i finansowego. Ekonomiści doradzali Gorbaczowowi sprzedaż akcji i obligacji przedsiębiorstw, wykorzystanie zagranicznych pożyczek (ZSRR było wówczas zadłużone na ponad 50 mld dolarów), wprowadzanie przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego. Nie wykluczano możliwości ubiegania się o wstąpienie do Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW). Gorbaczow nie zmodyfikował swojego planu reform, być może dlatego, że wśród jego doradców nie było jednomyślności. Jedni opowiadali się zdecydowanie za współpracą z zagranicą, pozyskiwaniem zagranicznych kredytów, kupowaniem nowych technologii, inni doradzali zapełnienie rynku wewnętrznego, by uspokoić sytuację społeczną. Gorbaczow podejmował decyzje, które nie mogły zadowolić żadnej ze stron. Natomiast kiedy opowiedział się za reformami wolnorynkowymi, w połowie 1990 r., sytuacja gospodarcza i społeczna była już tak zła, że nie mogły one przynieść spodziewanych rezultatów i pogłębiły jedynie chaos i kryzys w gospodarce i państwie. Gorbaczow był wówczas zaangażowany w nową reformę — systemu politycznego, której celem miało być rozgraniczenie funkcji państwa i partii¹⁹. Głównym wykonawcą pierestrojki

¹⁶ Ocenia się, że z tego tytułu zmniejszyły się wpływy do budżetu o 67 mld rubli (premier N. Ryzkow), M. McCauley uważa, że straty wynosiły nawet 93 mld rb., R. Miedwiediew podaje liczbę 100 mld [za:] M. McCauley, *Narodziny i upadek Związku Radzieckiego*, Warszawa 2012, s. 447, R. Miedwiediew, *Sowietskij Sojuz*, s. 38.

¹⁷ To z powodu prohibicji nadano Gorbaczowowi przydomek *mineral secretary*. Słusznie pisanie na ten temat A. D. Rotfeld: *Chociaż przesłanki i motywy działania Gorbaczowa były racjonalne, a efekty w poprawie stanu zdrowia Rosjan niemal natychmiastowe, to walka z nalogiem okazała się nie tylko mało popularna, ale ośmieszala politykę pierestrojki i była postrzegana jako pierwsze poważne niepowodzenie nowego przywódcy*, A.D. Rotfeld, *Wstęp* do książki A. Graczowa. *Gorbaczow*, s. 18.

¹⁸ R. Miedwiediew uważa, że niepodjęcie przez Gorbaczowa efektywnych działań w celu podwyższenia poziomu życia obywateli wpłynęło na pogłębienie kryzysu i zmniejszenie poparcia dla reform. R. Miedwiediew, *Sowietskij Sojuz*, s. 124. Dodatkowo cena ropy na światowych rynkach spadała od 1982 r., przez co w 1987 r. wpływy do budżetu zmniejszyły o połowę, w tym czasie bowiem dwie trzecie eksportu do krajów zachodnich stanowiła ropa naftowa. *Op. cit.*, s. 97.

¹⁹ Już w połowie roku 1986 Gorbaczow zaczął mieć poczucie, że pierestrojka jest niedostatecznie szybko realizowana, obarczył odpowiedzialnością za ten stan rzeczy aparat partyj-

miał być aparat partyjny, aparat, który nie mógł być zainteresowany pierestrojką, podważała ona system, dzięki któremu aparat funkcjonował.

Zasadnie na ten temat pisał ówczesny ekonomista W. Selunin:

Aparat biurokratyczny nie pasuje do przebudowy. Można go zgnieść, rozwiązać, lecz nie można przebudować... Tam — sentymentalne wspomnienia o przeszłości, tęsknota za gospodarzem, porządkiem, instynktowne pragnienie tego, do czego się oni przyzwyczaili; tutaj — lęk przed samodzielnością... W tych warunkach wystarczy jedno duże niepowodzenie (gospodarcze, polityczne) — nieważne jakie — żeby moralnie odizolować reformatorów. W tym tkwi największe niebezpieczeństwo dla pierestrojki²⁰.

Mimo ciągłej wymiany ludzi, nie udało się do końca rządów Gorbaczowa dokonać niezbędnych zmian. Nowi ludzie działali w starym systemie, według dotychczasowych zasad. Dlatego należy stwierdzić, że pierestrojka w partii powinna być pierwszym zadaniem Gorbaczowa, a nie być realizowana dopiero po dwu latach jego rządów. Dopiero na fali głośności Gorbaczow ogłosił reformę partii, kiedy okazało się, że aparat partyjny nie realizuje zadań pierestrojki. Gorbaczow zaproponował wówczas przeprowadzenie wyborów na zasadzie alternatywnej do rad ludowych i na Zjazd Deputowanych Ludowych. Ich wyniki okazały się druzgocące, nie wybrano wielu dotychczasowych sekretarzy, m.in. w Leningradzie, Moskwie, krajach nadbałtyckich, republikach Kaukazu. Gorbaczow wspominał po latach:

W związku z tym wielu szefów republikańskich i lokalnych organów partyjnych wyniki wyborów odebrało bardzo negatywnie, pojawiły się nastroje paniki, wręcz defetyzmu i pochopny wniosek, że pierestrojka poniosła klęskę²¹.

ny, dlatego na plenum w lipcu tego roku zaproponował pierestrojkę w partii. Na licznych spotkaniach podkreślał potrzebę *szerokiego i jawnego informowania ludzi o podejmowanych decyzjach, tak przez dyrektorów zakładów, jak i przez jednostki partyjne. ...jest niezwykle ważne, by nie doszło do rozerwania między tym, co głosimy a praktyką działania, w przeszłości co innego pisano i co innego robiono*. Wypowiedź Gorbaczowa na spotkaniu na Łotwie, „Prawda”, 20 II 1987 r. Zdaniem R. Pipesa Gorbaczow i jego najbliżsi współpracownicy w 1988 r. doszli do przekonania, że ustrój komunistyczny jest niereformowalny i postanowili podjąć kroki w przekształcenie Związku Sowieckiego w demokratyczne państwo socjalistyczne, R. Pipes, *Komunizm*, s. 102. W.I. Worotnikow, jeden z najbardziej prominentnych działaczy odsuniętych przez Gorbaczowa, uważał, że rozszerzenie reform ekonomicznych przez wzmocnienie ich działaniami reformy systemu poszerzyło zakres modernizacji, nie pozwoliło na skupienie się na wcześniej wyznaczonych priorytetach. Doprowadziło do rozszerzenia pola konfrontacji wewnątrz systemu, a w konsekwencji do wyniszczającej walki politycznej. Wspomnienia Worotnikowa przytaczam za „Niezawisimaja gazeta”, 8 II 2000 r.

²⁰ W. Selunin, *Źródła*, [w:] *Sumienie pierestrojki*, s. 182.

²¹ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, s. 344.

Zjazd w 1989 r. otworzył drogę do dalszych zmian w partii i do wprowadzenia pluralizmu partyjnego poprzez wykreślenie z konstytucji art. 6 o kierowniczej roli partii (decyzja plenum KC z marca 1990 r.). W efekcie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych pojawiło się wiele ugrupowań od skrajnie lewicowych, liberalnych, konserwatywnych po ultraprawicowe²². W samej KPZR nastąpił rozłam, wielu dotychczasowych bliskich współpracowników Gorbaczowa zasililo szeregi demokratów na czele z Jelcynem. Pęknięcie wśród najwyższych elit, podziały w społeczeństwie, doprowadziły do konfrontacji, której Gorbaczow za wszelką cenę chciał uniknąć. Roy Miedwiediew, który bezpośrednio uczestniczył w tych wydarzeniach, uważa, że:

Działania Gorbaczowa nie przynosiły w praktyce zmian systemowych... Nie przyczyniły się do poszerzenia się w partii grona zwolenników reform. Gorbaczow nie chciał też opowiedzieć się po stronie demokratów, a nie mógł już popierać konserwatystów. Przez co stał się niepotrzebny dla jednych, jak i dla drugich²³.

Nominalnie pozostawał generalnym sekretarzem, ale jego władza w partii zaczęła topnieć. Gorbaczow, pochłonięty sprawami międzynarodowymi, planami rozbrojenia, przestał panować nad procesem reform, który przekształcał się w wielką falę walki o suwerenność narodów: bałtyckich, kaukaskich, Ukrainy, a przede wszystkim Rosji, z nowym przywódcą Borysem Jelcynem. U końca swojej kariery Gorbaczow podjął działania, by wzmocnić swoją władzę: stanął na czele Rady Najwyższej (odpowiednik parlamentu), objął funkcję przewodniczącego rządu, a przede wszystkim został wybrany pierwszym prezydentem ZSRR (marzec 1990 r.). Mimo że miał w swoich rękach pełnię władzy, nie mógł jej wykorzystać. Ostatnim jego niezrealizowanym planem było działanie na rzecz powstania Związku Suwerennych Państw. W tym celu z jego inicjatywy przeprowadzono 17 marca 1990 r. referendum. Tworzenie państwa związkowego poparło ponad 60% obywateli ZSRR (republiki bałtyckie, a także Gruzja, Mołdawia, Armenia, oficjalnie nie przeprowadziły na swych terytoriach głosowania). Jednak, mimo społecznego poparcia dla idei Gorbaczowa, nie doszło do podpisania umowy między republikami. Z perspektywy czasu możemy powiedzieć, że tej walki o władzę Gorbaczow już nie mógł wygrać. Słabości państwa i słabość przywódcy, stały się na tyle wyraźne, że puczyści postanowili 19 sierpnia 1991 r., tuż przed zaplanowanym podpisaniem porozumienia o odnowionym związku, przejąć władzę. Mimo że ich plan został udaremniony, Gorbaczow nie miał już możliwości zrealizowania własnej idei stworzenia nowego państwa związkowego. Jego starania były niweczone przez rosnącą siłę i ambicję nowych republikańskich

²² Szerzej: *Współczesna Rosja — leksykon...*, s. 131–154.

²³ R. Miedwiediew, *Sowietskij Sojuz...*, s. 152.

przywódców, głównie Borysa Jelcyna. Równie nierezultatywne okazały się próby o pomoc finansową u partnerów zagranicznych. W uznaniu zasług na polu międzynarodowym w 1991 r. Gorbaczow otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla, na którą niewątpliwie zasłużył, choćby za działania na rzecz rozbrojenia. Kiedy składał rezygnację 25 grudnia 1991 r., na gruzach imperium tworzyły się już nowe byty państwowe, a zwycięski konkurent butnie zamknął na głucho przed nim drzwi Kremla²⁴. Niejako symbolicznie w tym dniu podjęto decyzję o zmianie nazwy Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (RFSRR) na Federację Rosyjską, przyjmując herb dwugłowego carskiego orła, flagę i hymn. Rosja przejmowała z dobrodziejstwem inwentarza spuściznę po ZSRR, także nuklearną. Skończyła się epoka Gorbaczowa jako przywódcy, polityka, marzyciela o innym lepszym świecie dla swojego kraju i dla całego świata. Parafrazując tytuł i zarazem przesłanie książki Gorbaczowa²⁵, która ukazała się w stu sześćdziesięciu krajach, przetłumaczona na kilkadziesiąt języków, dziś, schowana głęboko na bibliotecznych półkach, znana jest zaledwie grupie specjalistów.

Gorbaczow miał nadzieję, — pisze R. Pipes — że zainicjuje proces kontrolowanego wyzwolenia energii społecznej. Okazało się, że był to bardzo niebezpieczny krok. Andropow, wieloletni szef KGB i następca Breżniewa, ostrzegał, że większa wolność słowa, a tym samym wypowiedzi, doprowadzi do upadku reżimu²⁶.

Po kilku latach Gorbaczow wystartował w wyborach prezydenckich w 1996 r., jednak podzielili los tych przywódców, którzy chcąc reformować system, stracili we własnym kraju poważanie i autorytet, obrzucano go epitetami, wygwizdywano, szkalowano. Nikomu nic nie był w stanie udowodnić. Uzyskał wówczas 0,51% głosów. W Rosji Jelcyna nie było dla niego miejsca. Na Zachodzie go wychwalano jako tego, który przyczynił się do zakończenia zimnej wojny, zjednoczenia Niemiec, wyzwolenia państw satelickich. W kraju zmagął się z ostracyzmem wynikającym z powszechnej goryczy z rozpadu państwa. Potwierdzają to badania. W połowie lat dziewięćdziesiątych 45% obywateli Rosji uważało, że pierestrojki nie należało rozpoczynać, 40% było przeciwnego zdania. Jednak już na przełomie XX i XXI w. takiego zdania, iż nie należało rozpoczynać pierestrojki, było 70–80% badanych²⁷. Świadczy to o tym, iż idee pierestrojki nie są postrzegane w świadomości społecznej

²⁴ Jelcyn w swoich wspomnieniach przyznawał: *Trzeba oddać Michajłowi Gorbaczowowi: mimo wszystkich naszych nieprzyjaznych sporów, przy naszych złożonych osobistych stosunkach on znakomicie rozumiał tę logikę procesu politycznego i nie dążył do zaostrzenia sytuacji. Nie dążył do konfliktów i walki za władzę osobistą, doskonale rozumiejąc, że po puczu została ona bezpowrotnie utracona*. B. Jelcyn, *Prezydenckij marafon*, Moskwa 2000, s. 393.

²⁵ M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988 r.

²⁶ R. Pipes, *Komunizm*, s. 102–103.

²⁷ Badania WCIOM przytaczam za: A. Graczow, *Gorbaczow*, s. 168.

jako fundament dzisiejszej rzeczywistości, a jako siła burząca ówczesny system. Dziś w Rosji przemilcza się okres pierestrojki, nie wspomina się o Gorbaczowie. W FR i innych państwach byłego ZSRR, nostalgia za minionym systemem jest w dalszym ciągu silna. Należy zadać sobie pytanie, dlaczego tak doświadczony polityk, jakim niewątpliwie był wówczas Gorbaczow, realizował plan nierealistyczny, niektórzy uważają utopijny? Realizował plan, który po latach okazał się kosztownym eksperymentem, jego przeciwnicy określają go mianem katastrofy. Czy jednak Gorbaczow przychodząc do władzy, mógł nie podjąć reform? To właśnie przed nim postawiono zadanie przeprowadzenia reform, które miały ustrzec państwo od upadku. W tym sensie Gorbaczow był skazany na pierestrojkę. To prawda, że z perspektywy czasu nie udało mu się zrealizować żadnego projektu. Ani nie przeprowadził reform pierestrojki, ani nie zreformował gospodarki, w nowej Rosji jego projekt partii socjaldemokratycznej również nie uzyskuje poparcia.

Andrej Graczow, doradca i sekretarz Gorbaczowa, w napisanej o nim książce biograficznej, która ukazała się niedawno w Polsce, napisał:

Ludzie będą go wspominać i pamiętać — jedni chwając, drudzy przeklinając — nie tylko z powodu tego, co zrobił i na co się odważył, lecz także za to, na co się nie zdecydował i od czego się wstrzymał. Koniec XX w. pozostanie epoką Gorbaczowa, choćby dlatego, że właśnie on zakończył główny konflikt stulecia i przewróciwszy kartę historii, pozwolił pisać ją dalej...²⁸.

Kiedy kilka lat temu wchodziłam do Fundacji Gorbaczowa w Moskwie²⁹ witało mnie przy wejściu wielkie zdjęcie Gorbaczowa i jego szeroki uśmiech. Zadałam sobie wówczas pytanie, czy rzeczywiście po trzydziestu latach nic nie zostało z pierestrojki? Dzisiejsza Moskwa to zupełnie inne miasto, miasto nowoczesne, tętniące życiem, miasto kosmopolityczne. Powoli, ale zmienia się rosyjska prowincja. Nie mam wątpliwości, że te zmiany nie nastąpiłyby, gdyby nie pierestrojka. Do dziś za granicą pamiętają: Gorbaczowa ideę wspólnego europejskiego domu, nowe myślenie w polityce zagranicznej, atmosferę odprężenia w stosunkach międzynarodowych i zbliżenie w relacjach radziecko-amerykańskich, zjednoczenie Niemiec. Polityka nowego przywódcy i jego idee okazywały się szansą, wykorzystaną szansą, dla państw bloku wschodniego, także dla Polski. Nie przekładało się to na sytuację wewnętrzną ZSRR. Powracali żołnierze z byłych krajów socjalistycznych, a wcześniej powrócili ci z Afganistanu.

²⁸ A. Graczow, *Gorbaczow*, s. 25.

²⁹ Międzynarodowa Fundacja Badań Społeczno-Ekonomicznych i Politologicznych (Gorbaczow-Fond) organizacja pozarządowa założona w grudniu 1991 r. Michaił Gorbaczow jest jej prezydentem, a jego zastępcą jest córka Irina Gorbaczowa-Wirganskaja. Organizacja współpracuje z wiodącymi uniwersytetami, fundacjami, organizacjami międzynarodowymi w wielu państwach świata w zakresie badania problematyki społeczno-politycznej, zmian gospodarczych, globalnych, a także współczesnej historii Rosji.

Świat stał się bardziej bezpieczny, choć przestroga wybuchu w Czarnobylu na lata pozbawiła nas wszystkich złudzeń co do stabilnego bezpieczeństwa. System zimnowojenny ostatecznie upadł, o czym powiadomił świat już nie Gorbaczow, lecz nowy prezydent USA J. Bush. Idee Gorbaczowa przechodziły do historii. W ostatnio wydanej także w Polsce książce autobiograficznej autor pierestrojki napisał:

Pod względem treści pierestrojka niewątpliwie była rewolucją, ale pod względem formy była ewolucyjnym procesem reformatorskim obliczonym na wiele lat 25–30... Myślę, że początkowo można i trzeba było jednak — wykorzystując niepodzielną władzę KPZR, jej autorytarność — mocniej popchnąć naprzód to wszystko, co w tej chwili naukowo nazywają „polityką przemysłową”... bardzo ważne było to, żeby nie doszło do rozlewu krwi, i żebyśmy dotarli na tyle daleko, na ile nam starczy sił, czyli do punktu, z którego już nie ma odwrotu³⁰.

Dziś świadomość zmian, jakie dokonywały się w okresie pierestrojki, jest w społeczeństwie rosyjskim nikła, kto miałby to uświadamiać i dlaczego? Młode pokolenie Rosjan traktuje Gorbaczowa jako komunistę, przywódcę minionej epoki; starsi zaś pozostają w nostalgii za przeszłością, nie mogą mu wybaczyć rozpadu ZSRR. Należy mieć nadzieję, że proces modernizacji i zmian w Rosji będzie postępował i będzie to proces nieunikniony.

Bibliografia

1. Gorbaczow M., *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014.
2. Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988.
3. Gorbaczow M., Sławin B.F., *Nieokonczennaja istorija. Tri cwieta wriemieni*, Moskwa 2005.
4. Graczow A., *Gorbaczow*, Warszawa, 2012.
5. Jelcyn B., *Prezydienskij marafon*, Moskwa 2000.
6. McCauley M., *From Perestroika Towards a New Order, 1985–1995*, [w:] *Russia a History*, ed. by G. L. Freeze, New York 1997.
7. Miedwiediew R., *Sowietskij Sojuz poslednije gody zizni*, Moskwa 2012.
8. Reddaway P., Gliniski D., *The Tragedy of Russia's Reform. Market Bolshevism Against Democracy*, Washington D.C. 2001.
9. Thatcher M., *Moje lata na Downing Street*, Warszawa 2012.

³⁰ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, s. 321–322.

Streszczenie

W artykule, z perspektywy trzydziestu lat dzielących nas od reform zainicjowanych przez Michaiła Gorbaczowa, autorka charakteryzuje złożone procesy zmian dokonujących się w ZSRR w sferze gospodarczej i społecznej, a przede wszystkim politycznej. Zadaje pytanie o ocenę podjętych reform. Wbrew zamierzeniom Gorbaczowa i jego współpracowników, ich działania przyczyniły się nie do modernizacji systemu, a do pogłębiania kryzysu, i w konsekwencji do jego upadku. Autorka ukazuje złożoność sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej. Stara się uzasadnić, dlaczego obecnie w świadomości obywateli byłego ZSRR, Gorbaczow i jego modernizacja systemu i wyzwolenia aktywności społeczeństwa są oceniane krytycznie. Uważa się bowiem, że jego działania były nieefektywne, nie zapobiegły kryzysowi gospodarki, państwa i w konsekwencji przyczyniły się do jego upadku. Nie docenia się prób Gorbaczowa w zakresie demokratyzacji życia społecznego, jak i jego niewątpliwego wkładu w proces rozbrojeniowy, zakończenie wojny w Afganistanie, zjednoczenie Niemiec, odzyskanie niepodległości przez państwa satelickie i ostatecznie zakończenie konfliktu zimnowojennego.

Abstract

In the article, the author has characterized the processes of changes taking place in the Soviet Union in the economic and social, and above all political sphere from the perspective of 30 years separating us from the reforms initiated by Mikhail Gorbachev. The author asks a question regarding the assessment of undertaken reforms. Contrary to intentions of Gorbachev and his collaborators, their actions did not contribute to the modernization of the system but to deepen the crisis, and ultimately to Gorbachev's downfall. The author shows the complexity of the internal and international situation. She tries to justify why in the minds of the former Soviet Union citizens, the Gorbachev's system and society modernization are evaluated critically. It is believed that his actions were ineffective, did not prevent the crisis of the economy and the state but consequently contributed to his downfall. Gorbachev's attempts to introduce democratization of social life are not appreciated, as well as his contribution to the disarmament process, the end of the war in Afghanistan, the reunification of Germany, the restoration of independence by the satellite states, and ultimately the end of the Cold War conflict.

Słowa kluczowe

Gorbaczow, ZSRR, pierestrojka.

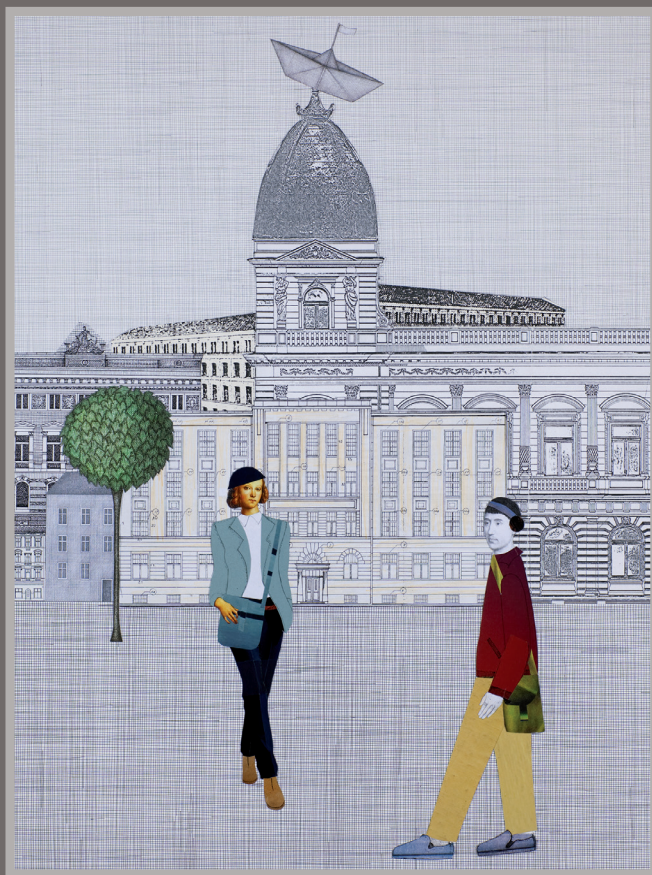
Key words

Gorbachev, USSR, perestroika.

Prof. dr hab. **Alicja Stępień-Kuczyńska** (ur. 1954 r.) jest absolwentką historii Uniwersytetu Łódzkiego, politologiem, od 2011 r. kieruje Katedrą Systemów Politycznych, od 2008 r. zaś jest dyrektorem Instytutu Studiów Politolologicznych WSMiP; w 2010 r. otrzymała tytuł profesorki. Specjalizuje się w problemach współczesnych systemów politycznych, transformacji i demokratyzacji państw regionu Europy Środkowej i Wschodniej oraz historii i polityce Rosji. W dorobku publikacyjnym profesor Stępień-Kuczyńskiej należy wymienić trzy monografie oraz jedną we współautorstwie, w tym „Rosja: ku Europie. Problemy stosunków ro-

syjsko-unijnych” (2007); ponad 100 artykułów oraz rozdziałów w pracach zbiorowych. Jest redaktorem lub współredaktorem kilkunastu monografii zbiorowych, które ukazują się z serii „Dialog europejski”, „Współczesna Rosja”. Od 2012 r. kieruje Międzynarodowym Centrum Badań Wschodnioeuropejskich UŁ, jest redaktorem czasopisma „Eastern Review”. Pod jej kierunkiem przygotowano 6 rozpraw doktorskich i ponad 100 prac magisterskich. Jest członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych, członkiem ZG PTNP oraz prezesem Oddziału Łódzkiego PTNP, kieruje Komisją Badań Integracji Europy w Oddziale Łódzkim PAN, jest członkiem Komitetu Nauk Politycznych PAN Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, ekspertem Polskiej Komisji Akredytacyjnej. Od wielu lat jest członkiem rad programowych czasopism politologicznych w kraju i za granicą, organizatorem licznych konferencji międzynarodowych, uczestniczy w wielu międzynarodowych przedsięwzięciach politologicznych.

Twoje ulubione miejsce do studiowania w Łodzi

Pomysł na przygotowanie tej monografii pojawił się w związku z chęcią podsumowania bogatego dorobku naukowego samodzielnych pracowników nauki Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego. Publikacja ma na celu ukazanie eksperckiego potencjału tego zespołu, który zajmuje się bardzo szerokim spektrum międzynarodowych problemów politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych.

Interdyscyplinarność jest traktowana jako ważny atut prowadzonych przez nas badań politologicznych oraz kulturowych. Jest ona jednocześnie wyrazem konsekwentnego dążenia do posługiwania się nowoczesnymi metodami naukowymi, łączącymi harmonijnie wiedzę z zakresu nauk społecznych, humanistycznych i ekonomicznych.

Autorzy w swoich opracowaniach podjęli zarówno szczegółowe wątki związane z wyzwaniami strategicznymi występującymi w wybranych regionach świata, jak też bardziej uniwersalne rozważania nad warsztatem badawczym naukowca zajmującego się międzynarodowymi studiami politologicznymi i kulturowymi.

prof. dr hab. Tomasz Domański

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

ISBN 978-83-8088-086-3